

Almaz HƏSƏNOVIZI
filologiya elmləri doktoru, professor
gunsel_gunsel@yahoo.co.uk

ƏHMƏD CƏFƏROĞLUNUN FOLKLORŞÜNASLIQ İRSİ

Açar sözlər – Əhməd Cəfəroğlu, folklorşünaslıq, Azərbaycan, azadlıq, istiqlal

ФОЛЬКЛОРИСТИЧЕСКИЕ НАСЛЕДИЕ АХМЕДА ДЖАФАРОВЫ

Резюме

Исследование и издание некоторых тем, находящихся в Азербайджане под строгим контролем советской цензуры, и в частности, фольклорных образцов, воспевающих мечты народа о свободе и независимости, и призывающих к борьбе против русского гнета, было строго запрещено. Мигранты, внимательно следящие за литературным процессом в Азербайджане, требовали правильную оценку незаменимых словесных жемчужин, и неоднократно выступали против советского политико-идеологического давления. Эмигрировавшие фольклористы, хоть и сильно тосковали по родине, но жили на независимой земле, вдали от всяческих давлений и запретов, что существенно влияло на темы и суть их исследований, так как в эмиграции фольклористы могли более объективно относиться к исследованию национального нравственного достояния народа.

Ахмед Джафаровлы – один из тех, кто проживая вдали от Родины, посвятил всю свою жизнь прославлению национальных ценностей Азербайджана. Масштаб его творчества настолько велик, что способность одной человеческой жизни создать столь богатое наследие достойна истинного восхищения.

Ахмед Джафаровлы провёл исследования по различным жанрам фольклора – ворожбы и заклинаний, баяты и поговорок, сказок и эпосов, а также гопуза, творчества ашугов, ритуалов и т.д., занимаясь собирательной деятельностью.

В статье даётся краткая информация о наследии фольклористики Ахмеда Джафаровлы, создавая определённые представления о его творчестве.

Ключевые слова – Ахмед Джафаровлы, фольклористика, Азербайджан, свобода, независимость

AHMAD JAFAROGLU'S FOLKLORISTIC HERITAGE

Summary

Investigation and publication of some topics appearing in Azerbaijan under strict control of the soviet censorship and, in particular, the folklore samples glorifying the people's dreams of freedom and independence and, summoning to fight against the Russian torments were strictly prohibited. The migrants attentively observing the literary process in Azerbaijan required precise assessment of the irreplaceable oral pearls and repeatedly addressed against the Soviet politic-ideological pressure. Although the emigrating folklorists were strongly missing for the Motherland, they lived on an independent land far from all pressures and prohibitions and, it significantly influenced on the topics and essence of their researches because the folklorists in emigration could treat to investigation of the national spiritual heritage of the people more objectively.

Ahmad Jafaroglu is one of the people living far from the Motherland devoting all of his life to glorification of the national values of Azerbaijan. The scope of his creation is so huge that ability of one human life to create such a rich heritage is worthy of real amazement.

Ahmad Jafaroglu has investigated various genres of folklore like sorcery and invocation, bayaties and proverbs, tales and eposes as well as gopuz, ashygs' creation, rites, etc. Dealing with selecting activity.

The article contains a brief information regarding Ahmad Jafaroglu's folkloristic heritage creating certain imaginations regarding his creation.

Key words – Ahmad Jafaroglu, folkloristics, Azerbaijan, freedom, independence.

HƏYATI. Əhməd İsmayıl oğlu Cəfərzadə (Əhməd Cəfəroğlu) 1899-cu ildə Azərbaycanın Gəncə şəhərində anadan olmuşdur. Hələ kiçik yaşlarından başlayaraq, o, böyük məhrumiyyətlərə məruz qalmış, üç yaşında olarkən, atası İsmayıl vəfat etmişdir.

İyirminci əsrin ilk illərində Azərbaycanın siyasi həyatında mühüm dəyişikliklər baş verməkdə idi. Belə ki, 1905-ci ildə Azərbaycanda ermənilər iğtişələr qaldırır, əhali ağır qətlamlərə məruz qalırdı. Gəncə erməni-müsəlman qırğınının törədildiyi əsas şəhərlərdən

biri idi. Əhməd bəyin anası vəziyyətin çətinliyini anlayaraq, uşaqlarını götürərək, qayınının yanına Özbəkistanın Səmərqənd şəhərinə köçür. İlk təhsilini burada alan Əhməd Cəfəroğlu 1909-cu ildə yenidən Azərbaycana qayıdır və 1916-cı ildə orta təhsilini Gəncədə tamamlayır. Həmin il Əhməd bəy Kiyev Ali Ticarət Məktəbinə daxil olur. Burada o, 1918-ci ilin yanvarına qədər təhsil ala bilir, Rusiyada siyasi vəziyyətin dəyişməsi ilə üç semestr oxuduğu məktəbi yarımçıq qoyub vətənə qayıdır.

Əhməd Cəfəroğlu vətənin istiqlal savaşına elə həmin ildən qoşulmuş, hətta 1918-ci ildə Azərbaycana gələn Qafqaz İslam Ordusunda bir topçu zabıt kimi döyüşlərdə iştirak etmişdir. 1919-cu ildə Bakı Universitetinin əsası qoyulur və Əhməd Cəfəroğlu şərqşünaslıq bölməsinə daxil olursa da, burada da yalnız bir semestr təhsil ala bilir.

1920-ci ildə Qızıl Ordu qüvvələrinin təhriki ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut edir və Əhməd bəy də təhsilini yarımçıq qoyaraq, Türkiyəyə getməyə məcbur olur.

Ə.Cəfəroğlunun İstanbul həyatında Yusif Vəzir Çəmənəzəminli (1887-1943) vasitəsilə tanış olduğu məşhur türk alimi Mehmet Fuad Köprülünün (1890-1966) böyük xidməti olmuşdur. Əhməd bəy “Həqiqi Köprülü” adlı tədqiqatında bu barədə çox maraqlı məlumat vermişdir: “Şəxsən Fuad bəyi 1920-ci ilin yayında tanıdım. Daha o zamanlar da şöhrəti Azərbaycan aydınları topluluğunu sarmış, şəxsiyyəti ilə bağlı xeyli fikirlər belə yayılmışdı. Rusiya Universitetlərində müxtəlif ideoloji hərəkatlara qatılmış, gümüşü və ağ saçlı, bəzən pərişan geyimdə professorlar tanımış olduğumdan etiraf etməyəm ki, ustadla ilk tanışlığım zamanı əvvəlki təxmin və xəyalımdakı təsiri buraxmamışdı. Mən onu xəyal dünyamda dev cüssəli, dağınıq gümüşü saçlı, gözlüklü, elm ədalı böyük bir alim olaraq qurmuş və bu inancla Milli Azərbaycan Cümhuriyyətinin səfiri Yusif bəy Vəzirov ilə bərabər ziyarətinə can atmışdım. Ali təhsildə mənə rəhbər olmasına rica etdim. Fikrini qəbul edərək, darülfünunun ədəbiyyat bölməsinə yazıldım və üç il yarım bir təhsildən sonra məzun oldum, Köprülüləşdim” (21,3).

Əhməd bəy 1924-cü ildə Türkiyədə İstanbul Universitetinin ədəbiyyat fakültəsini bitirmiş və İlahiyyət fakültəsinin kitabxanasında işləməyə başlamışdır. 1925-ci ildən Almaniya Xarici İşlər Nazirliyinin təqaüdü ilə Berlin və Breslau Universitetlərində türkologiya üzrə təhsil alan Əhməd bəy 1929-cu ildə məşhur türkoloq Fridrix Gizinin (Friedrich Giese) rəhbərliyi ilə “Gəncə şivəsində 75 azəri bayatıları və lisana aid bir müqəddimə” (“75 Azarbaijanische Lieder “Bajaty” in der Mundart von Ganja nevst einer sprachlichen Erklärung”) mövzusunda dissertasiya müdafiə etmişdir.

“Türkolojinin gerçək bir imamı” adlandırdığı ustadı Mehmet Fuad Köprülü İstanbul Universitetindən ayrıldıqdan sonra Ə.Cəfəroğlu onun yerinə təyin edilmiş, 1973-cü ildə təqaüdə çıxana qədər bu vəzifədə çalışmışdır. Qeyd etməliyik ki, 1932-ci ildə İstanbulda Türkiyyət İnstitutu yaranandan onun fəal üzvlərindən olan Ə.Cəfəroğlu 1965-1973-cü illərdə həmin müəssisənin müdiri vəzifəsini icra etmişdir.

1937-ci ildən Polşa Şərqşünaslar Cəmiyyətinin üzvü, 1938-ci ildən Polşa Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, 1944-cü ildə Macarıstan Elmlər Akademiyasının tərkibindəki Xorosi-Skomo Cəmiyyətinin müxbir üzvü, 1949-cu ildə Beynəlmiləl Onomastika Cəmiyyətinin Türkiyə təmsilçisi seçilmişdir. 1953-cü il Azad Ukrayna Universiteti tərəfindən fəxri doktor adı verilərək Azad Ukrayna Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, elə həmin ildə Beynəlxalq Dialektoloji Mərkəzinə və Ural-Altay Cəmiyyətinə, 1956-cı ildə Atlantika Linqvistik Cəmiyyətinə üzv seçilmişdir. 1970-ci ildən İsveçrənin Beynəlxalq Dəniz Kültürü İnstitutunun üzvü və Buenos-Ayresdəki Turan Cəmiyyətinin fəxri üzvü, 1973-cü ildən Fin-Uqor Cəmiyyətinin müxbir üzvü olmuşdur. 13 aprel 1955-ci ildə İspaniya hökuməti Ə.Cəfəroğlunu ölkəsinin yüksək mükafatı olan “De Alfonso el Sabio” ordeni ilə təltif etmişdir.

Alim “Azərbaycan yurd Bilgisi” (1932-1934, 1954), “Türk amacı” (1942-1943), nəşri bu gün də davam edən “Türk dili və ədəbiyyatı” dərgilərinin redaktoru olmuş, əsərlərində Əhməd Cəfəroğlu, A.Uran, Dr.Cafer Ahmetoğlu, Dr Ahmet Muhtar, Dr. Ahmet Salmalı imzalarından istifadə etmişdir.

Sayaçı sözlərilə bağlı tədqiqatları. Əhməd Cəfəroğlu sayaçı sözlərilə bağlı, demək olar ki, bütün yaradıcılığı boyu tədqiqatlar aparmış, müxtəlif illərdə həmin araşdırmaları nəşr etdirmişdir. Belə ki, Əhməd bəyin “Azərbaycan xalq ədəbiyyatında sayaçı türküsü”(1930), “Azəri xalq ədəbiyyatında sayaçı sözləri” (1934), italyanca “Azəri xalq ədəbiyyatında sayaçı türküsü” (“La canzone del “Sayagi” pela Lettarutura popolare dell Azerbaijan”) (1936), “Anadolu və Azərbaycan çocuq folklorunda şamanizm bakiyəsi” (1939) adı ilə nəşr etdirdiyi məqalələri bütövlükdə bu janrın tədqiqinə həsr edilmişdir. Bundan başqa, alimin “Folklorumuzda milli həyat və dil bakiyələri” (1947), alman dilində “Zwei Schamanen-Gotheiten Aserbaidshans und Anadolians” (1957), “Azərbaycan və Anadolu folklorunda saxlanan iki şaman tanrısı” (1958), “Şaman sayaçının bir duası” (1966), “Balkanın Karakaçan çobanı” (1972) adı ilə nəşr etdirdiyi araşdırmalarında isə mərasimlərdən danışılarkən, onun sayaçı sözlərilə bağlı düşüncələri də öz əksini tapmışdır.

Ə.Cəfəroğlu yaradıcılığının ilk dövrlərində daha çox “Kitabi-Dədə Qorqud” və sayaçı nəğmələri arasında müqayisələrlə onların tarixi köklərini araşdırmağa çalışmış, bu paralellərdən sonra qorqudşünaslıqda mübahisəli görünən bilən düşündürücü qənaətlər irəli sürmüşdür: “...eynən “Dədə Qorqud” kimi sayaçılar da əhli heyvanların hamisidirlər. Dədə Qorqud “göl kimi qımız sağdırır, təpə kimi at yığdırır, atdan, ayğırdan, dəvədən, boğra, qoyundan qoç qırdırır”... Sayaçılar da onun kimi qoyunla evləri bəzərlər; qışda qovurmasını yeyərlər... Bu etibarla sayaçılar köçəbələr arasında çoxdan bəri izini qeyb etmiş olan “Dədə Qorqud”un rolunu oynamış olurlar və bəlkə də, bunların vücuda gəlməsi ilə “Dədə Qorqud” hekayəsi Azərbaycan mühitində ortadan qalxmışdır” (11, 355).

“Azərbaycan və Anadolu folklorunda saxlanan iki şaman tanrısı” məqaləsində Ə.Cəfəroğlu sayaçı sözlərilə bağlı əvvəlki araşdırmalarında irəli sürdüyü mülahizələri xatırlatmış, tədqiqatçıların bu sahəyə maraq göstərməməsindən narahatlığını dilə gətirmişdir. Müəllifin fikrincə, sayaçı: “yüksək ruhlu heyvan hamisi, sürünün hər növ qırğından, fəlakətdən qurtulması və uzaqda qalması üçün çarpışan və nəhayət, sürünü bəd ruhlardan qorumağa çalışan bir ilahi, tanrı tipidir” (19,68), – yazaraq, bu fikrini dəqiqləşdirmək üçün Altay türkləri və monqollardakı bəzi etiqadları araşdırdığını qeyd etmişdir. Həmin xalqlarda hələ də əski inanc sisteminin daha çox saxlandığını nəzərə alan alim monqollarda sürünü qoruyan Tanrının “Dzayağacı”, Altay türklərində isə kainatın yaratıcısının “Sayaçı=Djayaçı” adlanmasına əsaslanaraq sayaçılarla bağlı mülahizələrini belə dəqiqləşdirmişdir: “...Saya=Sayaçı=Sayağacı= Dzayağacı heyvan sürüsünü qoruyan bir İlahi və ya Tanrı olması dolayısıyla çocuq folklorunda olduğu qədər davar sahiblərini də ilgiləndirən türkülü bir törəndir” (19,68).

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan folklorşünaslığında sayaçıların tanrı, peyğəmbər olması ilə bağlı mülahizələr səslənmişdir, lakin bu fikirlər Ə.Cəfəroğlu kimi mötəbər mənbələrə istinad edilərək əsaslandırılmamışdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, Cəfəroğlunun tədqiqatlarında “tanrı” deyilərkən, əslində şamanların ayinlər zamanı əlaqəyə girdiyi ilahi, müqəddəs ruh nəzərdə tutulmuşdur.

Bayatışəkilli şeirlərlə bağlı tədqiqatları. Azərbaycan bayatıları Avropada öz adı altında ilk dəfə Ə.Cəfəroğlu tərəfindən nəşr edilmişdir. Belə ki, alimin “Gəncə şivəsində 75 azəri bayatıları və lisana aid bir müqəddimə” adlı dissertasiyası 1929-1930-cu illərdə Berlin Universiteti Şərq İnstitutunun orqanı olan “Mitteilungen des seminars für Orientalische Sprachen” məcmuəsinin 32-33-cü saylarında və ayrıca kitab kimi nəşr edilmişdir. Həmin

tədqiqatda müqəddimə alman dilində, bayatılar isə Azərbaycan türkcəsində folklor materiallarının toplama qaydalarına müvafiq olaraq Gəncə dialektinin xüsusiyyətlərini qorumaqla hərfi tərcümələrilə birlikdə verilmişdir.

Xatırladaq ki, 1928-ci ildə Parisdə “Asiya” dərgisində xanım Şatskaya (M-me Chatskaya) 76 Azərbaycan bayatısını “Tatar xalq şərqi” adı ilə nəşr etdirmişdi. Ə.Cəfəroğlu Azərbaycan bayatılarının “tatar” adı ilə verilməsinə etiraz etmiş və həmin nəşrdə toplama zamanı yanlışlığa yol verildiyinə görə onu kəskin tənqid etmişdir(9).

Bayatışəkilli şeirlərin zəngin növlərindən bəhs edən Ə.Cəfəroğlu onların rəngarəngliyini, bütün həyat boyu insanların əhvali-ruhiyyəsinə müvafiq olaraq söyləndiyini əsas götürərək, əsərinin sonuna əlavə etdiyi 75 bayatını aşağıdakı kimi beş qrupa ayırmasının səbəblərini göstərmişdir: 1) Məhəbbət nəğmələri (Liebeslieder); 2) Kədərli nəğmələr (Trauerlieder); 3) Həqiqət nəğmələri (Warsägelieder); 4) Vətən haqqında nəğmələr (Heimatlieder); 5) Müxtəlif məzmunlu nəğmələr (Lieder Verschiedenen Inhalts).

Qeyd edək ki, Azərbaycan folklorşünaslığında bayatıların təsnifatı ilə bağlı müxtəlif fikirlərə təsadüf edilməkdədir. Mühacirətdə isə bayatılar haqqında ilk məlumat və onların məzmun xüsusiyyətlərinə görə daha dolğun təsnif edilməsi yalnız Əhməd Cəfəroğlunun tədqiqatlarında təsadüf edilməkdədir.

Qeyd etmək lazımdır ki, sovet senzurasının basqısı bayatılardan da yan keçməmişdir. Bu həmin dövrün nəşrlərində aşkar görünməkdədir. Rəhbərə bayatılar yazdırıldığı kimi bəzi kitablardakı təsnifatlarda da sovet sisteminin “hava”sı duyulmaqdadır. Məsələn, onlardan:

Ay doğdu peşman – peşman,
Gün doğdu ona tüşman.
Ağlıyrsan, tək ağla,
Nə dos bilsin, nə tüşman (6,38) –

bayatısı hələ 1929-cu ildə Ə.Cəfəroğlunun tədqiqatında “Məhəbbət bayatıları” sırasında yer almışdırsa da, ondan otuz il sonrakı sovet dövrü nəşrində artıq “Köhnə həyat bayatıları” (2,113), (yəni sosializm ideyalarına uyğun gəlməyən) silsiləsinə daxil edilmişdir.

“Azəri türk həyatında batil etiqadlar” əsərində Əhməd Cəfəroğlu yas mərasimlərinin təsvirini verərkən, ağılardan bəhs etmişdir. Maraqlıdır ki, tədqiqatçı “ağı”nı ayrıca bir mərasim kimi təqdim etməkdədir: “Azəri qadınlar ölüyə ağlamağa çox əhəmiyyət verirlər. Məclis halında yapılan bu mərasimə “ağı” adı verilir. Kişilər tərəfindən keçirilən mərasim əsnasında və sonra ölünün ailəsi və əqrabası tərəfindən böyük bir ağı məclisi qurulur. ...ölü şərqi ilə əksəriyyətlə əsil ağlama şərqiərinə məxsus müqəddimə kimi bir giriş mahiyyətindədir. Mövzu etibarlı ilə ölünün mövqeyinə, yaşına və halına görə vəsflərini tərif edər. İlk ağlayan, yaxud “ağı” məclisini idarə edən qadını digər birisi təqib edər. Məclisdə iştirak edən digər qadınlar da ağıçı qadına tempo tutarlar” (13,5).

Mərasimlərlə bağlı tədqiqatları. “Türkcədə “tonqal” kəlməsi”(1930) və “Azəri ləhcəsində bəzi monqol ünsürləri” (1932) adlı məqaləsində Ə.Cəfəroğlu “tonqal” sözünün etimologiyasını araşdırarkən, Novruz bayramı ilə bağlı ənənələr haqqında məlumat vermişdir. Müəllifin əslində dilçilik probleminə həsr olunan hər iki tədqiqatında tonqalın Azərbaycan türkləri üçün xilasedici kimi mifoloji-magik gücü ilə bağlı qədim etiqadlarından, milli adət-ənənələrindən, Novruz bayramından, “mərasimi məxsusə” adlandırdığı ilaxır çərşənbə gecəsindən və bu zaman oxunan ovsunlardan da bəhs edilmişdir. Bundan əlavə, Əhməd bəy Azərbaycanda “daha çox rəğbət qazanan” tonqalın artıq hər çərşənbə gecəsi yandırıldığını bildirməklə yanaşı, bu adəti Anadoludakı ənənələrlə müqayisə etmiş və onların arasındakı ümumi xüsusiyyətləri ortaya çıxarmışdır: “Atəşə hörmət və etiqad etmək Anadoluda bu gün pək mərəğbudur. Burada ocağın alovu, ümumiyyətlə ailənin səa-

dəti və əksinə, qəfil sönməsi fəlakətlə əlaqədar qəbul edilməkdədir. Atəş üzərindən atılarkən Azərbaycanda söylənən sözlər eyni mərasimin əsnasında Anadoluda da söylənməkdədir” (10, 216-217).

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan mühacirət folklorşünaslığında mövsüm mərasimlərindən sayə ilə bağlı tədqiqatlar hələ keçən əsrin 20-ci, yağışı və günəşi çağırma haqqında araşdırmalar 30-cı illərindən başlanmışdır.

Yalnız Azərbaycanda deyil, bütün türkdilli xalqların folklorunda təsadüf edilən günəşi və yağışı çağırma mərasimlərinin mühacirətdəki əsas tədqiqatçısı Ə.Cəfəroğlu olmuşdur. Mühacir alimin “Anadolu və Azərbaycan çocuq folklorunda şamanizm bakiyəsi”, “Folklorumuzda milli həyat və dil bakiyələri”, “Azərbaycan və Anadolu folklorunda saxlanan iki şaman tanrısı” və b. tədqiqatlarında bu mərasimlərlə bağlı geniş təhlillər aparmışdır. Anadoluda bəzən “Gode-gode”, bəzən “Kəpçə qadın”, bəzən “Çömçə gəlin” və ya “Çullu qadın”, Azərbaycanda isə “Qodu-qodu”, ya da “Dodu-dodu” adlandırılan, müxtəlif türk ellərində uşaqların ev-ev dolanaraq icra etdikləri bu mərasimi tədqiqatçı oxucusu üçün canlandırmağa çalışmışdır.

Ə.Cəfəroğlu uşaqların bu oyunda mütləq gəlinciklə iştirak etməsinin müxtəlif şərtlərə yol açdığını bildirmişdir, bəzilərinə görə Qodunun Günəş və Ay, bəzilərinə görə isə büt – ilahi şəkildə izah edildiyini, mərasimdə iştirak edən həmin gəlinciyn də bu fikri təsdiqlədiyini irəli sürmüşdür.

Qeyd edək ki, M.Təhmasib “Xalq ədəbiyyatımızda mövsüm və mərasim nəğmələri” adlı tədqiqatında “Hodu-hodu” ənənələrindən bəhs etmişdir. Alim “... bu mərasim haqqında indiyə kimi bizdə heç bir elmi tədqiqat aparılmadığı kimi bu sözün daşdığı mənə haqqında biz heç bir təfsilə və izahata rast gəlməmişik”, – yazaraq, həmin kəlmənin izahı ilə bağlı öz ehtimallarını irəli sürmüşdür (31,64). Beləliklə, Təhmasib “Hodu” kəlməsinin Zərdüstdən əvvəl mövcudluğunu, əsatirdəki Günəş ilahəsinin adı olan “Hidrə” sözündən törəndiyini ehtimal etmişdir (31,64). Həmin dissertasiya işini M.Təhmasib 1945-ci ildə müdafiə etmişdir, ondan daha əvvəl Əhməd Cəfəroğlunun “Anadolu və Azərbaycan çocuq folklorunda şamanizm bakiyəsi” (1939), “Folklorumuzda milli həyat və dil bakiyələri”(1940) adlı tədqiqatlarında “Qodu-qodu” mərasiminin tarixi kökləri, keçirilmə zamanı və ənənələri, həmçinin həmin sözün etimologiyası ilə bağlı mülahizələr yürüdülmüşdür. Bu barədə M.Təhmasibin ya məlumatı olmamış, ya olsaydı belə sovet dönməndə, məlum səbəblərə görə, nəinki Ə.Cəfəroğlunun tədqiqatlarına istinad etmək, hətta bu dünyaca ünlü mühacir alimin adını xatırlamaq qeyri-mümkün idi.

Tədqiqatlarında “Qodu-qodu” mərasimilə bağlı Ə.Cəfəroğlu bir neçə vacib amili dəqiqləşdirmişdir:

1. Bu sırf türk xalqlarına məxsus bir ənənədir. Belə ki, onların bəzində yağışı, bəzində Günəşi, bəzində isə uşaqları qoruma mərasimi kimi keçirilsə də, Azərbaycan, Anadolu, Sibir, Orta Asiya və b. coğrafi ərazilərdə yaşayan türkdilli xalqlarda bu ənənə hələ də qorunub saxlanılmaqdadır.

2. “Qodu”, “Dodu”, “Gode”, “Kudu”, hətta “Qıs-Tangara” və s. kimi müxtəlif adlar daşısı da, türkdilli xalqların müştərək dini – şamanist baxışlarının dövrümüzə gəlib çatan izləridir və qoruyucu bir İlahinin adıdır. Daha dəqiq desək, “yerinə görə Günəşi, yerinə görə yağmuru çağırmağa yarayan Kudu=Godu=Gode-Gode=Göde-Göde dar mənəsiylə tək bir vəzifə görməkdə olub, gerçəkdə çocuq ruhunun təmsili olaraq özündə yaşadan bir İlahi və yaxud Tanrıdır” (19,68)

3. Bütün türkdilli xalqlarda bu mərasim uşaq oyunları şəklində mühafizə edilərək yaşamaqdadır. “Çünki yad ellərin təsirindən və cəmiyyətin basqısından nisbətən sərbəst qalan çocuqlar ötədən bəri əcdaddan özlərinə qədər gələn və əksəriyyətlə ilk çağ məra-

simlərinə münhəsir qalan oyun, əyləncə yapmaqda hər hansı bir sıx basqıya məruz qalmaqdadır” (19,67).

4. Bu mərasimin müxtəlif türk boylarında müqayisəsi nəticəsində alim belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, “...azərilərin kəpçədən yaptıkları “Bəbək-gəlin”, Anadoluda yarpaqla süslənmiş bir sırığa çevrilmiş, fəqət əslini və ruhunu yakut türkünün “Kudu”sundan almışdır. Türk milləti nə qədər yayılırsa yayılsın, əski milli ənənəsini varlığı kimi köksündə və fikri məhsulu olan folklor ədəbiyyatında yaşadacaqdır” (14,29).

“Azəri-türk həyatında batil etiqadlar” (1939) etüdü isə məişət mərasimlərinə həsr edilmişdir. Ə.Cəfəroğlu bu mövzu ilə bağlı bir mənbə, tədqiqat əsəri əldə edə bilmədiyi üçün yalnız öz xatirində qalan və ailəsində icra edilən mərasimləri araşdırmasına əlavə etdiyini oxucusunun diqqətinə çatdırmışdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, onun bu əsəri folklorun tədqiqatdan kənarda qalmış mühüm bir janrının öyrənilməsi sahəsində ilk addım olmaqla yanaşı, vətənin həm Quzey, həm də Güney parçasının, daha doğrusu, Bütöv Azərbaycan xalq ədəbiyyatının araşdırılması baxımından da böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, bu tədqiqatın yazıldığı illərdə sovet senzura sisteminin ciddi nəzarəti altında Azərbaycanın özündə bu metodologiyada bir əsərin meydana çıxması mümkün deyildi. Əlbəttə, həmin sistemə qarşı digər mühacir həmvətənləri kimi daim mübarizədə olan Əhməd Cəfəroğlu bu gerçəyi dərk edirdi və belə bir araşdırma aparmaqla xalqımızın mədəni sərvətlərinin qorunması, təbliği sahəsində onun mühüm bir addım olacağına inanırdı: “Digər türk qövmələrinin eyni etiqadları ilə geniş bir müqayisəyə lüzum olmaqla bərabər daha çox azəri həyatının batil etiqad vəziyyətinin tanıtmaq qayəsində bulunduğumdan hər hansı bir müqayisəli araşdırma tərzində çəkinməyi tərcih etdim. Sahəni yalnız Qafqaz Azərbaycanı ilə məhdudlaşdırmadım. Eyni zamanda Cənub Azərbaycanı da (yəni bugünkü İran Azərbaycanını da) nəzəri-diqqətə aldım. Bu surətlə o geniş Azərbaycan türk sahəsini əhatəyə çalışdım” (13,3-4).

Beləliklə, folklorşünaslığımızda Bütöv Azərbaycanın xalq ədəbiyyatının araşdırılması kimi çox böyük bir addımın atılması bu tədqiqat əsərinin dəyərini daha da artırmaqdadır. Məlum səbəblərdən yalnız Azərbaycanda sovet sistemi dağılıb müstəqil dövlət qurulduqdan sonra Güney Azərbaycan folkloru da müəyyən qədər araşdırılmağa başlanmış və çox zaman vətənin hər iki parçası ayrı-ayrılıqda tədqiq edilmişdir. Halbuki hər hansı janrın tədqiqində vətənin bütövlükdə nəzərə alınması daha çox əhəmiyyət daşıyardı, necə ki yetmiş il öncədən Ə.Cəfəroğlu kimi təcrübəli folklorşünasın yaradıcılığında bunun şahidi oluruq, sonrakı tədqiqatlarında da alim öz yaradıcılıq ənənəsinə sadıq qalmışdır. Bu bir daha göstərir ki, mühacirət folklorşünasları mümkün olduğu qədər xalq ədəbiyyatını Güney və Quzey olaraq ayrılmış vətənin deyil, Bütöv Azərbaycanın təmsalında araşdırmağa çalışmış, gələcək tədqiqatçılara da bunu tövsiyə etmişlər.

Ə.Cəfəroğlunun xidmətləri bütün bunlarla da məhdudlaşmır, O, yaşla bağlı geniş araşdırma aparmış, öz tədqiqatına dini etiqadlarla bağlı məqamları da əlavə etmişdir. Ateizmin təbliğatçısı olan sovet hakimiyyəti illərində dinlə bağlı inancların nəinki toplanıb təbliğ edilməsi, adının çəkilməsi belə mümkün deyildi. Bu xüsusiyyət, təbii ki, özünü həmin dövrün tədqiqatlarında göstərməkdədir. Belə ki, professor V.Vəliyevin (1925-1998) “Azərbaycan folkloru” dərslində yas mərasimlərinin sovet ideologiyası fonunda təsviri verilmişdir: “İslam dininin Azərbaycanda kök salması yas mərasimində bəzi dəyişiklik əmələ gətirmişdir. Ölünün dəfnində yeni müsbət qayda yaransa da (yuyulması, kəfənlənməsi və s.), ehsan verilməsi din xadimlərinin qazanc mənbəyinə çevrilmişdir. Xüsusilə ölünün üçü, yeddisi, qırxı və ilində Quran oxunması, Quranın bağlanması və s. ölü sahibinin həm maddi, həm də mədəni cəhətdən sarsıtmışdır. Qeyd edilməlidir ki, oxunan duaların mənası xalqın əksəriyyətinə aydın olmadığını bilən din xadimləri, Quranın daha sehir-

li təsiri arxasında istədikləri kimi qazanc əldə edə bilməşlər” (32,113).

Ə.Cəfəroğlunun “Azəri türk həyatında batil etiqadlar” əsərinin “Çocuq və doğum” fəslində isə qadınların hamiləlik dövrü, uşağın dünyaya gəlməsi, adqoyma ilə bağlı çox maraqlı mərasim və inanclardan bəhs olunmuşdur. Bu tədqiqatı digər ənənəvi araşdırmalardan fərqləndirən bir cəhət də odur ki, alim zahı qadına, təzə dişi çıxan uşağa verilən yeməklərin adını çəkməklə yanaşı, onların hazırlanma üsulunu da izah etmişdir

İnanclar, ovsunlar, atalar sözlərilə bağlı tədqiqatları. Məlum olduğu kimi, yetmiş ildən artıq sosializm sistemində yaşayan digər respublikalarda olduğu kimi, Azərbaycanda da xalq yaradıcılığı ilə bağlı bir sıra mövzuların araşdırılmasına, üzə çıxarılmasına bəzən rəsmi, bəzən də qeyri-rəsmi qadağalar qoyulmuşdu. 1983-cü ildə işıq üzü görən “Azərbaycan folklorunun janrları” adlı tədqiqatında A.Nəbiyev bu problemlə bağlı öz narahatlığını ifadə etmişdir: “...etiraf etmək lazımdır ki, şifahi yaradıcılığımızın məsəl, nəğmə, dastan və s. janrları nəşr edilib tədqiq olunduğu halda, xalqımızın daha qədim keçmişini ilə bağlı yaranan janrlar, demək olar ki, hələ yazıya alınmamışdır. Onların toplanmasına təşəbbüslər də təsadüfən-təsadüfə olmuşdur. Bu səbəbdən də folklorşünaslığımızda həmin nümunələrin tamamilə məhv olub sıradan çıxması, xalq içərisində unudulub getməsi, hətta bəzən milli əsatirimizin yoxluğu barədə yanlış tezislərə gətirib çıxarmış, əfsun (ovsun), fal, inanc, and, alqış, qarğıış, türkçəcarə və s. kimi ibtidai dövr folklor yaradıcılığı janrları üzərindən sükutla keçilmişdir” (29,5). Lakin qeyd etmək lazımdır ki, yasaqlanan mövzular sovet Azərbaycanında tədqiqatlardan kənar qalsa da, həmin dövrdə mühacirətdə yaşayan ziyalılar bu örnəkləri toplayıb nəşr və təbliğinə nail olmuş, onlarla bağlı araşdırmalar aparmışlar.

Belə mövzulardan biri inanclardır ki, Azərbaycan folklorşünaslığında bu janrla bağlı ilk olaraq məhz mühacirətdə, hələ keçən əsrin 30-cu illərində Əhməd Cəfəroğlu tərəfindən tədqiqat aparıldığını qeyd etmək mümkündür. 1939-cu ildə nəşr etdirdiyi “Azəri-türk həyatında batil etiqadlar” əsərində alim bəzi mərasimlərdə əski inancların hələ də qorunduğuna diqqət yetirmiş və daha çox toplama materiallarına yer vermişdir. Azərbaycanda geniş yayılmış xalq inancları haqqında məlumat verən müəllif onların bir qismini ayrıca başlıqlar altında – “Tikiş”, “Yol”, “Ayaqqabı”, “Qab”, “Düyü”, “Qarpız”, “Yumurta”, “Dırnaq”, “Süpürgə” və s. toplamışdır. Bundan əlavə, tədqiqatda bayquş, yuxuda diş çəkdirmək və s. ilə bağlı xalq arasında yaşayan inanclar barəsində də qeydlərə təsadüf edilmişdir.

Toplayaraq nəşr etdirdiyi materialları Əhməd Cəfəroğlu mənşəyinə görə: 1. Daha qədim dövrlərdə yaranan; 2. İslam dini ilə bağlı olan, – inanclar şəklində iki qrupa ayırmışdır: “Nəşr etdirdiyim malzəmə mənşə və xarakter etibarını ilə bir-birindən fərqlidir. Bir qismi dini həyatdan doğmuş olduğu kimi, bir qismi də bu sahə türklərinin əski ənənəvi düşüncə və həyat tərzini məhsuludur ... Malzəmə içərisində bir xeyli şamanizm bakiyəsi də vardır” (13,4).

Ə.Cəfəroğlu tədqiqatlarında türklərin deyil, həm də digər xalqların atəşlə bağlı inancları, onun müqəddəsliyi, qoruyucu gücü ilə bağlı çox əski mifoloji təsəvvürləri haqqında da məlumat vermişdir. Tədqiqatçı türk və dünya xalqlarının əski inanclarını müqayisə etmiş, atəşin bir çox millətlərin mifologiyasında olan izlərini araşdırmışdır: “Almanlarda isə fəna ruhlardan təmizlənmək üçün atəş üzərindən heyvanlar atlandıdığı halda, slavlarda eyni məqsədlə həm heyvan, həm də insanlar atəş üzərindən keçirilməkdədir. Hər halda atəşə aid edilən sehri evsaf aşağı-yuxarı bütün millətlərdə mövcud olmuşdur. Yakutlarda isə atəş artıq antropomorfik bir şəxsiyyətdir. Bunlarda atəş “ev sahibi” yerində olub, boz saqqallı, çoxdanışan, daim hərəkətdə bulunan bir ixtiyardır. Fəqət onu yalnız şaman tanıyar və qulağı eşitməyə başlayan çocuqlar anlayarlar” (10,217).

Mühacirət folklorünaslığında Ə.Cəfəroğlunun “Azəri-türk həyatında batil etiqadlar” əsəri ovsunların öyrənilməsi baxımından ilk hesab edilə bilər Belə ki, əsərdə insanların nəzərdən qorunmaq üçün icra etdikləri ayinlər və bu zaman oxuduqları nəğmələr haqqında məlumat verilmişdir. Əhməd bəy bu ayin zamanı istifadə edilən üzərrik haqqında danışmış və öz yaddaşına güvənərək, onunla bağlı nəğmələri örnək göstərmişdir: “Üzərrik, ümumiyyətlə, azəri türkləri arasında çox məşhurdur və xalq arasında haqqında şeir belə yayılmışdır. Xatirimdə qalan bu şeirin bir parçası belədir:

Üzərriksən, havasan,
Hər bir dərdə davasan.
Yüz min yerə gedərsən,
Yüz min xəbər gətirərsən,
Yüz min qada-balanı
Bizlərdən dəf edərsən” (13,14).

Verilən şeir üzərrik haqqında oxunan nəğmələrin yeni bir variantıdır. Üzərrikə bağlı oxunan ovsun bu gün də xalq arasında icra edilməkdədir və variantları da çoxdur (30, I c., s.308; 1,80).

Ə.Cəfəroğlunun 1929-cu ildə “Xalq Bilgisi Xəbərləri” toplusunda nəşr olunan “Orxon abidələrində atalar sözü” adlı məqaləsində ilk növbədə hər bir qövmin dili və yaratdığı ədəbi nümunələrin sıx bağlılığı, onları yalnız bir-birilə qarşılıqlı təmasda təhlilinin mümkünlüyü problemi qaldırılmışdır: “Lisanı tədqiq edilməyən hər bir qövmin xəlqiyyəti də, şübhəsiz, tədqiq edilməmiş nəzərilə baxıla bilər. Bundan dolayıdır ki, Avropa lisanları tədqiqatında ən çox diqqət edilən xalq ədəbiyyatı məhsulu olmuşdur” (5,43).

Klassik ədəbiyyatdan fərqli olaraq, folklorun –zərbi-məsəllər, ata sözləri, mif və dastanları etnosun dilini mühafizə edən əsas vasitə kimi dəyərləndirən Ə.Cəfəroğlu xalq yaradıcılığının heç bir çərçivə tanımadan sərbəst yarandığına, yayıldığına diqqət yetirərək yazmışdır: “... xalq ədəbiyyatında idareyi kəlam və lisan şəkilləri özünəməxsus sərbəstliyi ilə hər bir növ süni müdaxilədən azadadır. Klassik ədəbiyyatda isə, əksinə olaraq lisan tam bir çərçivə daxilində istifadə edilmiş və ayrıca klassik ədəbiyyata daxil olan xalq lisanı ünsürlərini də öz qaydalarına tabe tutmağa çalışılmışdır” (5, 43).

Ə.Cəfəroğlu “Orxon abidələrində atalar sözü” məqaləsində “Türk Bismarkı” adlandırdığı Tonyukuk qəbirüstü yazısındakı iki və həm Gültəkin, həm də Bilgə kağan abidəsində işlənmiş olan bir atalar sözünün şərhini vermişdir. Örnək olaraq onlardan birinə nəzər salaq: “Açsar tosak ümezsen, bir todsar acsık ümezsen, – tərcüməsi: Ac olduğun zaman toxluq (nədir) bilməzsən, bir dəfə doyunca (da), aclıq nədir, bilməzsən” (5,46). Məhz bu abidələrə diqqət yetirməsinin səbəbini Ə.Cəfəroğlu: “...əski türk mədəniyyətini təsvir edən bu abidələrdəki ata sözləri türk xalq lisanının nə qədər canlı olduğunu göstərməyə kafidir” (5,46), – şəkildə ifadə etmişdir.

“Mahmud Kaşğarlı” kitabının “Divanda xalq ədəbiyyatı və folklor” adlı ayrıca bölməsində artıq doqquz yüz il bundan əvvəl türk xalqlarının söz sənətinin mənzərəsini təsvir etmək baxımından “Divanü-lügət-it türk” əsərinin əvəzsiz bir material verdiyini sayğı ilə bildirən alim yazmışdır: “Başlıca köçəri və oturaq türk kultürünün bir qisim məhsullarından ibarət olan bu ədəbiyyat eyni zamanda zəngin türk folkloru ilə də bəslənmişdir... Türk dünyası bu əsərin yaşı ilə birlikdə, XI əsrdəki ilə bugünkü həyatını bir daha gözdən keçirmə fürsətini bulacaq, tarixi kultür birliyindən bu gün də heç bir şey qeyb etmədiyinə şahid olacaqdır” (25,33). Yeri gəlmişkən, müxtəlif dövrlərdə Kaşğarlı lüğətinin nəşrə hazırlanması ilə bağlı məlumat verən Ə.Cəfəroğlu onun Türkiyədəki üçüncü tərcüməsi haqqında danışarkən, bütün Azərbaycan filoloji elmi üçün qürurverici bir məqamı xatırlatmışdır: “Bu tərcümənin ərəbcə qismi Kilisliyə, türkcə qismi isə mənə aiddir. Bu

xüsus İ.Dilmen tərəfindən Türk Dil Qurumu adına Bəsim Atalay yayımına daxil edilən “Ön söz”də də bildirilmişdir” (25, IX).

Əhməd bəy M.Kaşğarlı divanından Alp Ər Tonqa ağısı ilə bərabər, iyirmi üç atalar sözünü əsərinə daxil etmiş, qarşılarında türkcə tərcümələrini vermişdir. Xatırladaq ki, həmin divandakı ata sözlərinin Azərbaycanda müxtəlif tərcümələri vardır, onların müqayisəsi ayrıca bir tədqiqat işinin mövzusudur.

Qopuz və aşiq sənətilə bağlı araşdırmaları. “Cahan ədəbiyyatında türk qopuzu” (1936, 1937) məqaləsi sərlövhədən də görüldüyü kimi təkcə türklərin deyil, bir sıra dünya xalqlarının musiqi alətləri, onların yaranma tarixi və istifadə məqamlarının araşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Pelliotun nəşr etdirdiyi və “... şahzadənin fəvqəladə gözəl qopuz çalıb şərqə söylədiyi nəql edilməkdə” (12,207) kimi göstərilən qədim mətnlərə əsasən Ə.Cəfəroğlu qopuzun ilk olaraq uyuqlarda yarandığını müəyyənləşdirmişdir.

Qopuzun çox sadə bir formada yaradıldığını, sonradan təkmilləşmiş başqa şəkillərinin meydana gəldiyini bildirən Ə.Cəfəroğlu onların bir neçəsinin təsvirini vermiş, bu musiqi alətinin müşayiətinin şaman türklərinin ayinlərinin icrasında əvəzedilməz bir rol olduğunu qeyd etmişdir: “Şaman baxşılar ruhi həyəcanlara qapılaraq, ayinlərinə daim musiqi müşayiətilə qısa şərqlərlə başladılar... Nəhayət, sanki bir institut şəklini alan bu şaman ayinləri baxşıları şair səviyyəsinə yüksəltdiyi kimi musiqişünas dərəcəsinə də çıxara bildi. Bundan dolayıdır ki, türk qəbilələrində şaman həm şair, həm musiqişünas, həm də şamandır” (12,206).

Ə.Cəfəroğlu uyğur, qıpçaq, Anadolu, Türkünstan, qırğız və b. türklərlə yanaşı, onların məskunlaşdığı Moldaviya, Macarıstan, Rumıny, Misir, Suriya, Almaniya, Çexiya, Rusiya, Ukrayna, Litva, Balkan, Polşa (Lehistan), hətta Afrikada qopuz, həmçinin ondan törənərək yaranan musiqi alətləri haqqında məlumat vermişdir. Tədqiqatçı bu qədim alətin yayıldığı coğrafi arealı müəyyənləşdirmiş, onların hər birini müəyyən qədər təhlilə cəlb etmiş, müqayisələr aparmışdır. Beləliklə, türk milli kultürünün dünya coğrafiyasındakı ölçüləri bu məqalədə aşkarlanmışdır.

Maraqlıdır ki, Əhməd Cəfəroğlu müxtəlif Osmanlı mənbələrində, türk şairlərinin əsərlərində adı dəfələrlə keçən qopuzun Azərbaycan sahəsindəki mövqeyilə bağlı, “Kitabi-Dədə Qorqud”dan başqa, əlində tutarlı bir dəlil olmadığını bildirməkdədir: “Anadolu üçün pək təbii olan qopuz azəri sahəsində təsadüf edə bilmirik. Yalnız “Dədə Qorqud”un azəri türk şivəsində yazıldığı nəzər-diqqətə alınarsa, bu alətin bu türk mühiti üçün də yabançı olmaması lazım gəlməkdədir. Nə yazıq ki, hələlik bu xüsusda yeni bir şey söyləməkdən uzağıq” (12,215).

Tədqiqatının sonunda Ə.Cəfəroğlunun dünya ictimaiyyətinə ünvanladığı fikirlərinin isə şərhə ehtiyacı yoxdur: “Türkün yaradıcı qüvvət və qabiliyyətini görmək istəyirsinizmi, dönün bir az da keçmişinizə baxın. Orada siz türkü hamınızın arasında öz mənəvi varlığı ilə yaşamaqda görür və türksüz mədəniyyət olmayacağına qane olursuz. Misalımı istərsiniz, istə sizə: Qopuz ... (12,426).

Ə.Cəfəroğlunun Qurbani, Aşiq Abbas Tufarqanlı, Dədə Qasım, Bağdad xanım və b. ilə bağlı tədqiqatları vardır. Alim “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı” əsərində XVI-XVII əsrdə xalq yaradıcılığından bəhs edərkən, ilk növbədə Qurbani və onun yaradıcılığını incələmiş, onu sələflərinin ən böyük ustası – “piri” kimi yüksək dəyərləndirmişdir: “Qurbani dərin və səmimi lirizmlə aşılana fəlsəfi şeirləri ilə Azərbaycan aşiq ədəbiyyatının pirinə çevrilmişdir. Elə buna görə də bir sıra saz şairlərinin yaradıcılığında ustad aşığın surəti yaradılmış, şəxsiyyəti tərənnüm olunmuşdur” (28,133).

Ə.Cəfəroğlunun “Tərəkəmə ağızı ilə hüdutboyu saz şairlərimizdən Qurbani və şeir-

ləri” (1948)(15) adlı məqaləsi böyük sənətkarın həyat və yaradıcılığına həsr olunmuşdur. Alim özü kimi mühacir Aşıq Namazın dilindən “Qurbani” dastanını dinləmiş və yazıya köçürmüşdür.

“Azərbaycan yurd bilgisi” dərgisinin üçüncü sayında isə Əhməd Cəfəroğlunun “XVI əsr azəri saz şairlərindən Tufarqanlı Abbas” adlı məqaləsi dərc edilmişdir. Tədqiqatçı ilk növbədə aşığın həyatına diqqəti yönəltmişdir, xalq arasında Tufarqanlı Abbas adlanan aşığın əslən Güney Azərbaycanın Dixarqan kəndində doğulduğunu, lakin bu adın ağızdan-ağıza dolaşaraq “Difaraqan”, “Tufarqan” şəklinə düşdüyünü hələ 1932-ci ildə göstərmişdir. Aşığın yaşadığı dövrü müəyyənləşdirmək məqsədilə Ə.Cəfəroğlu onun dastanda adını qeyd etdiyi Şah Abbas və vəzir Allahverdi xan kimi tarixi şəxsiyyətlər haqqındakı məlumatlara müraciət etmişdir: “Yalnız Abbasın şeirlərində Şah Abbasla vəzir Allahverdi nam iki zata təsadüf edirik ki, bunlardan birincisi 1587-1628 sənəsində hakimiyyət sürüb, iki Azərbaycanı birləşdirməyə müvəffəq olmuşdur... Vəzir Allahverdi xana gəldikdə isə bu zat həqiqətən şeirdə göstərilən vəchlə Şah Abbas zamanında yaşamış və saray naziri olmuşdur” (7,98).

Tarixi mənbələrdə Şah Abbasın 1587–1629-cu illərdə, yəni XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvəllərində hakimiyyətdə olduğu qeyd edilir. Folklorşünaslar məhz bu fakta əsasən Aşıq Abbas Tufarqanlının XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvəllərində yaşadığını müəyyənləşdirirlər. Ə.Cəfəroğlu da həmin fakta əsaslanır, lakin nədənsə Tufarqanlı Abbası “on beşinci əsrin sonu ilə on altıncı əsr başlanğıcı müttəhid Azərbaycan saz şairi olaraq” qəbul edilməsinə lazım bilir. Şah Abbas hakimiyyətinin 1587–1629-cü illər olduğunu qeyd edən alimin məhz belə qənaətə gəlməsi təəccüb doğursa da, o, bu fikrinə əmin olduğundandır ki, tədqiqatının adında da Tufarqanlı Abbası “on altıncı əsr azəri saz şairi” olaraq təqdim etmişdir.

Xəstə Qasımla bağlı araşdırma aparən ilk mühacir folklorşünas da Əhməd Cəfəroğlu olmuş, onun “Hüdüd boyu saz şairlərimizdən Dədə Qasım” məqaləsi böyük ustadın yaradıcılığına həsr edilmişdir. Xəstə Qasımın doğum-ölüm tarixləri, təxəllüsü və s. ilə bağlı mübahisələr bu gün də Azərbaycan folklorşünaslığında qalmaqdadır. Maraqlıdır ki, Ə.Cəfəroğlu “Hüdüd boyu saz şairlərimizdən Dədə Qasım” məqaləsində bu ustad aşığın doğum və ölüm tarixlərini, (görünür, dəqiq olmadığına görə) göstərməmiş, istedadını çox yüksək dəyərləndirmişdir: “Hansı dövrə aid olursa olsun, Dədə Qasım ruhən tərəkəmələrin ən qabiliyyətli və ən çox sevilən saz şairi olmuş, onların varlığını, eşqini və hürriyyət ideali yavaş-yavaş sazıyla, sözüylə yaymış, dinləyicilərinə aşılamişdir” (16,6).

Ə.Cəfəroğlu bu məqaləsində aşığı əvvəldən axıra qədər Dədə Qasım kimi təqdim etmişdir. Məlum olduğu kimi, folklorşünas-alim Azərbaycanda gedən ədəbi prosesləri hər zaman izləmiş, aparılan tədqiqatlara mühacirət mətbuatında vaxtaşırı öz münasibətini də bildirmişdir və onun aşığın təxəllüsü ilə bağlı araşdırmalar barədə, yaqın ki, məlumatı olmuşdur. Öz tədqiqatında bir dəfə də olsun, “Xəstə” sözünü xatırlamaması, yalnız aşığı “Dədə” kimi qəbul etməsi, bir tərəfdən, türklərdə həmin təxəllüsün ən böyük ozanlara aid edilməsindən irəli gəlsə, digər tərəfdən, həm sovet siyasi-ideoloji müstəvisindəki bununla bağlı bəzi şərhlərə Ə.Cəfəroğlunun etirazı, həm də ustad sənətkara sonsuz ehtiramı kimi düşünlə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, Ə.Cəfəroğlunun vətəninə bağlılığı, onun əsarətinə və həsrətinə dözə bilməməsi notları dostlarının, tələbələrinin yazdığı xatirələrdə ana xətt kimi verilir, lakin bu ağrının şiddətini onun elmi tədqiqatlarında da oxucusu duymaqdadır. “Hüdüd boyu saz şairlərindən Dədə Qasım” məqaləsinin son sətirlərini həyəcansız oxumaq, bu qərib alimin kədərini anlamamaq mümkün deyil: “Dədə Qasım hələ bu gün Azərbaycanın Əfşar elində “28 May köşkündə”, matəmini tutduğu ana vətənin əsarətinə sazı və sözü ilə ağılamaqdadır” (16,8). Burada Dədə Qasımın əbədi yaşarlığı ilə yanaşı, böyük söz ustadının ruhunun Azərbaycandakı milli hakimiyyətin süqutuna matəm tutma-

sını, ana vətənin əsarətinə göz yaşı tökməsini xəyalən canlandırmaqla, əslində, Əhməd Cəfəroğlu öz qəlbindəki kədəri, dözülməz əzabları, acıları ifadə etmək istəmiş və buna nail olmuşdur.

Ə.Cəfəroğlunun “Hüddud boyu saz şairlərimizdən Bağdad xanım” (1954) məqaləsində yaradıcılığı hələ də Azərbaycan ictimaiyyətinə məlum olmayan bir qadın-aşığın – Bağdad xanımın mümkün olduğu qədər həyatından bəhs edilmiş, şeirləri haqqında məlumat və əsərlərindən örnəklər verilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan aşığı ilə bağlı aparılan tədqiqatlarda və toplanan materiallar arasında Bağdad xanımın adına təsadüf edilmir. Bundan əlavə, mühacirət folklorşünaslığı ilə, ayrıca Ə.Cəfəroğlunun yaradıcılığı ilə bağlı olan tədqiqat əsərlərində də bu barədə çox vaxt məlumat verilməmiş, nadir hallarda isə yalnız həmin məqalənin adı çəkilmişdir.

Bu qadın-aşıq barədə dəqiq bir məxəzin olmamasını xüsusi diqqətə çatdıran Ə.Cəfəroğlu Doğu Anadoluda folklor materialları toplayarkən, bir təsadüf nəticəsində onun haqqında müxtəlif rəvayətlər dinlədiyini və şeirlərindən örnəkləri topladığını, bəzi məlumatları Bulanıklı Aşıq Namazdan öyrənmək istədiyini də məqaləsində xatırlatmışdır. Tədqiqatçı bu barədə yazır: “Yaşadığı tarix də məchuldur. Bu xüsusə dair Doğu Anadolu gəzilərım əsnasında aşılardan və müxtəlif kimsələrdən topladığım şeirlərindən də bir ipucunun əldə edilməsi imkansızdır. Bulanıklı Aşıq Namaz Bağdadı xəyal-məyal xatırladığı kimi soruşdurduğum kimsələr də haqqında açıq bir fikir ediniləcək bilgiyə sahib deyildirlər” (18,8).

Qeyd etməliyik ki, Ə.Cəfəroğlu mühacir aşığı haqqında da tədqiqatlar aparmış, onların şeirlərini nəşr etdirmişdir. Bundan əlavə, alimin Azərbaycan aşığı sənətinin digər xalqların, xüsusən gürcü və erməni mədəniyyətinə təsirindən bəhs edən məqalələri də vardır.

Dastanlarla bağlı tədqiqatları. Ə. Cəfəroğlunun həm türk, həm də dünya xalqlarının dastanları ilə bağlı tədqiqatları vardır. Alim qəhrəmanlıq dastanlarına – “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu”, “Qaçaq Nəbi”ni daha çox diqqətdə saxlamışdır. “Azərbaycan dil və ədəbiyyatının dönüm nöqtələri” əsərində “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun ayrıca bir mərhələ kimi səciyyələndirilməsi müəllifin bu abidəyə necə böyük dəyər verməsinin həqiqi göstəricisidir. Dastanın Azərbaycanla bağlılığı məsələsini önə çəkən tədqiqatçı tarixi faktlara dayanaraq, fikirlərini belə izah etmişdir: “...həmin dövr qaynaqlarında, bir-biri ardınca Azərbaycanda qurulmuş olan: Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvi, Əfşar sülalələri hamısı əfşar, bayundur, bayat, salqır kimi türk boylarının davamçıları olmuşlar...Bu məsəd yerləşmənin ilk örnəyini və xatirəsini son zamanlarda kommunist yazıçılarının bir əmrə üzərinə hücum etdikləri, azəri el ədəbiyyatının ilk nüvəsini təşkil edən “Dədə Qorqud”da görürük. Qəhrəmanlar zümresinin bir dastanı olan bu poem yeni qurulmuş olan Azərbaycan türkcəsinin ən böyük səmərəsi olduğu qədər, ideoloji baxımından bütün türk dünyası el ədəbiyyatının şah əsəri olaraq da sayılmaya layiqdir. Əsərdə adları keçən qəhrəmanların Qafqaz torpağında yaranmasına əsla şübhə yoxdur. Tarixi hadisələrin cərəyan etdiyi mahallar, şivəsinin mədəniliyi, içərisində keçən ata sözləri, qəhrəmanların təsvirləri, əsərin mütləqə Azərbaycan sahəsində yerləşən türk qəbilələri tərəfindən yaradıldığını göstərməkdədir.” (17,4).

Tədqiqatçı “Kitabi-Dədə Qorqud”u mövzu, məzmun və ideya baxımından deyil, həm də dili və üslubu ilə Azərbaycan “kültür həyatının altın fonu” kimi səciyyələndirmişdir. Əhməd Cəfəroğlu qeyd etmişdir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” yalnız türk el ədəbiyyatında deyil, bütün dünya ədəbiyyatında özünəməxsus yeri olan bir sənət abidəsidir. O, dünyanın bir çox araşdırıcılarının “Kitabi-Dədə Qorqud”u “Roland şərqişi”, “Nibelunq nəğmələri”, “İqor polku dastanı” ilə müqayisə etmələrini və onlara tay tutmalarını, “bu türk el ədəbiyyatı örnəyini cahan ədəbiyyatının epik əsərləri sırasına qatmaqlarını” dastanın kamil sənət nümunəsi olması ilə izah etmişdir. Ə.Cəfəroğlu ideya-bədii siqlətinə, mo-

numentallığına görə “Koroğlu”nu “... azəri elinin ikinci “Dədə Qorqud”u kimi səciyyələndirərək onun tarixi dövrün məhsulu olduğuna, zərurətdən yarandığına diqqəti çəkmişdir. Folklorşünas alim Azərbaycanda cərəyan edən tarixi proseslərlə, istiqlal hərəkatı ilə burada yaranan xalq ədəbiyyatı arasında bir bağlılıq və əlaqə olduğunu diqqət önünə çəkməklə folklorumuzun, o cümlədən dastanlarımızın tarixi zərurətdən doğduğu qənaətini vurğulamışdır. Onun fikrincə, “zaman və təfəkkür fərqləri bir tərəfə buraxılacaq olursa, ... “Koroğlu”nun mücadilə fəlsəfəsində xan – İran, şah – Rusiya, vəzir də – Osmanlı imperatorluğu olsa gərəkdir. Üzərinə bu qədər ağır savaşı yükünü almaqla o, Azərbaycan tarixinin bu şevəlyelik dövrəsini bütün çılpıqlığı ilə aydınlatmaqdadır” (17,17).

Ə.Cəfəroğlu “Koroğlu” dastanının el arasında geniş yayılmasının, dillər əzbəri olmasının səbəbini də məhz onun xalqın cahangirlik tarixi ilə bağlılığında, bunu yüksək bədii sənətkarlıqla əks etdirməsində görür. Onun fikrincə, “Koroğlu” istər “xalq-epik”, istərsə də “lirik-romantik” dastanlar içərisində “mümtaz bir mövqe” tutmaqdadır. Müəllif həmçinin dastanda qəhrəmanlıqla eşqin məharətlə qovuşmasına və biri-birini tamamlamasına diqqəti çəkir, məhz bu faktın aşırıq ədəbiyyatının inkişafında təkanverici amil olması qənaətinə gəlir (17,17).

1928-ci ildə İstanbulda M.Ə.Rəsulzadənin redaktorluğu ilə nəşr edilən “Azəri türk” dərgisində Ə.Cəfəroğlunun “Azəri xalq ədəbiyyatında “Qaçaq Nəbi” dastanı” adlı silsilə məqalələri dərc olunmuşdur. Müəllif Qaçaq Nəbini tarixi şəxsiyyət kimi səciyyələndirərək, onun Azərbaycan xalqının milli-azadlıq hərəkatındakı xidmətlərini açıqlamış, rus müstəmləkəçilərinə və onların yerli əlaltılarına qarşı barışmaz mübarizəsindən bəhs etmişdir. Ə.Cəfəroğlu “Qaçaq Nəbi” dastanını Azərbaycan xalqının rus müstəmləkəçilik zülmünə qarşı mübarizəsini əks etdirən ən mükəmməl folklor abidəsi kimi səciyyələndirərək, dastan qəhrəmanı ilə onun prototipi arasında müqayisəli təhlil fonunda Nəbinin xan və bəylərin zülmünə qarşı mübarizə aparan bir kəndlidən rus əsarətinə qarşı vuruşan bir qəhrəman səviyyəsinə yüksəlməsinə diqqəti çəkmişdir. Tədqiqatçının fikrincə, “...dastanın mərkəz siqlətini və bütün ruhunu, əgər caiz isə söyləmək: — Nəbi urusları burda qoymadı, — misrası təşkil eylər ki, bu da istiqlaliyyətinə can atan azəri türklərinin ümumi bir şüarıdır. Xalq bu misra ilə Nəbinin hədəfini təyin etmiş və onun məqsədini milli bir məqsəd olaraq müəyyən bir çərçivəyə almışdır” (8,31).

“Qaçaq Nəbi” dastanının populyarlığının başqa mühüm bir səbəbini ruslara qarşı milli-azadlıq mübarizəsində Nəbinin barışmaz mövqeyilə bağlayan Ə.Cəfəroğlu qeyd etmişdir ki, xalq özünün ideallarını bu qəhrəmanın timsalında tapdığı üçün onu əfsanəviləşdirməkdən çəkinməmişdir: “Dastanın hər parçası rus istilasına qarşı kinlə doludur. Nəbiyə aid edilən əhəlatlar daim rusları düşürmək və bu vəsilə ilə milli ruhu yüksəltmək üçündür. Hələ rusu aciz və onun əsgərini, yaxud da özünü adi “sarı” kəlməsiylə adlandırmaq istehzadan başqa bir şey deyildir. Nəbi dastanda istehza ilə özünün kim tərəfindən götürüldüyünü göstərmək üçün: “Gör məni kim aparır bir sarı dığa”, – cümləsiylə rus əsgərinin adi və qiymətsiz bir “dığa”dan fərqli olmadığını söyləməkdədir. Rusa nifrət etmək, bütövlükdə, o dövr qaçaq dastanlarının ən qüvvətli motivlərindən biridir” (8,32).

Ə.Cəfəroğlunun tədqiqatlarında Qafqaz xalqlarının qəhrəman oğlu Şeyx Şamil və Gəncənin ruslar tərəfindən işğalına qarşı şücaətlə vuruşub öldürülən Cavad xanla bağlı dastanların mövcud olması ilə bağlı ehtimallar irəli sürmüş bu istiqamətdə təhlillər aparmışdır. Ə.Cəfəroğlunun “Aşırıq Qərib”, “Abbas və Gülğəz” dastanları ilə bağlı tədqiqatları da vardır. O, həmin dastanları keçən əsrin 30-cu illərində Türkiyədə nəşr etdirmişdir. Bundan əlavə, “Lətif şahla Telli Mehriban” dastanını 1942-ci ildə İstanbulda nəşr etdirmişdir. Bu dastan Azərbaycanda 1944-cü ildə yazıya alınmışdır.

Folklor materiallarının toplanması ilə bağlı fəaliyyəti. Folklor materiallarının top-

lanması, nəşri və təbliği sahəsində, qəti şəkildə bildirmək olar ki, misilsiz xidmət göstərən ən böyük toplayıcı Əhməd Cəfəroğludur. Ə.Cəfəroğlu on bir il (1940-1951) ərzində Türkiyənin bir çox bölgələrini gəzərək müxtəlif dialektlərə aid folklor materialları toplamış və bu nəhəng külliyyatı sistemləşdirərək, "Quzey Doğu ellərimiz ağızlarından toplanmalar. Ordu, Girəsun, Trabzon, Rizə və yörəsi ağızları", "Güney Doğu ellərimiz ağızlarından toplanmalar. Malatya, Elazığ, Tunceli, Qaziantep və Maraş vilayətləri ağızları", "Anadolu elləri ağızlarından dərləmələr. Van, Bitlis, Muş, Karaköşə, Əskişəhir, Bolu ve Zonguldak elləri ağızları", "Doğu ellərimiz ağızlarından toplanmalar. Qars, Ərzurum, Çoruh elbəylıqları ağızları" və s. adları ilə silsilə kitablar şəklində nəşr etdirmişdir, alimin vəfatından sonra da dəfələrlə elmi əhəmiyyətinə görə onlar təkrar işıq üzü görmüşlər.

Çox maraqlı bir fakt da diqqəti cəlb edir ki, bu yorulmaz elm fədaisi hətta həbsxanalarda məhbuslarla görüşərək xalq ədəbiyyatı örnəklərini toplamış və dərc etdirmişdir. Onun tələbəsi olmuş, türk yazıçısı Yusif Bəyzadə Ə.Cəfəroğlu ilə bağlı xatirələrində yazır: "Aydın həbsxanasına getmişdik. Müəllimim müdirdən səkkiz-on nəfər oxuma-yazma bilməyən dustaq istədi. Bir otağa toplandıq. Dil materialı yığacağımızı, bizə nağıl, hekayə, yerli mahnılar, şeirlər söyləmələrini xahiş etdik... Saz çalanlarının olub-olmadığını soruşduq. İki nəfər sazını götürüb gəldi..."(3) Belə bir fakta nə sovet, nə də müstəqillik illərində Azərbaycanda təsadüf edilmir, son illərdə yazılan monoqrafiyalarda sosializm dönməndə yasaq edilən bir sıra janrlara diqqət artsa da, həbsxanalarda yaranan xalq ədəbiyyatı örnəkləri toplanılmamış və öyrənilməmiş qalmaqdadır.

Əhməd Cəfəroğlunun nəşr etdirdiyi folklor materiallarından aydın olur ki, o, Türkiyənin Ərzurum, Qars, İqdir, Çorum, Sivas, Toqat, Trabzon, Girəsun, Ordu, Rizə, Kayseri, Niğdə, Kırşəhər, Əskişəhər, Bitlis, Van, Zonquldaq, Ankara, Muş, Qarakeşə, Amasya, Yozqat, Qaziantəp, Bolu və başqa şəhərlərini qarış-qarış gəzmiş və onun bu nəhəng fəaliyyəti saysız-hesabsız folklor nümunələrinin nəşri ilə tamamlanmışdır.

Tədqiqatçıların təxmini hesablamalarına görə, Əhməd Cəfəroğlunun bu illər ərzində topladığı materiallar 18 dastan, 18 dua, 107 lətifə qrupu, 7 hekayə, 42 mahnı, 8 layla, 181 oyun, 29 təkərləmə, 738 türkü, 4 yaniltmac qrupu və 141 məsəldən ibarətdir (4,17). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Əhməd Cəfəroğlunun topladığı materiallar içərisində Ərzurum və Qars bölgələrinin folkloru daha çox diqqətə layiqdir. Azərbaycan türklərinin daha çox bu bölgələrdə məskunlaşması, şübhəsiz ki, milli folklorumuzun yayılma arealını öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əhməd bəyin öz qeydləri də bu əraziyə daha çox diqqət yetirməsinin səbəblərini aşkarlamaqdadır: "Qars elinin əsl öz yerli oturaq əhalisi və müxtəlif türk uruqlarından başqa, bir də son zamanlarda müxtəlif səbəblərdən buraya köç edən azəri türkləri də vardır. Bunların əksəriyyəti bir çox kəndlərə yayıldığı kimi, qəsəbələrdə də bol-bol yerləşmişdir. Bu üzəndir ki, Qars əhalisi dialekt baxımından fəvqəladə çeşidli və eyni zamanda təsəvvür edilməyəcək dərəcədə dürlü və zəngin xəlqiyyəyə malikdir" (26,12). Hətta Ə.Cəfəroğlu Qars elinin folklorunun zənginləşməsinin bir səbəbini də məhz buraya olan köçlərin təsirinə bağlayır.

Ə.Cəfəroğlu topladığı xalq ədəbiyyatı nümunələrini dünya folklorşünaslığı ənənələrinə sadıq qalaraq, ədəbi dilə uyğunlaşdırmadan, müxtəlif şərti işarələrin köməyiylə dialektlərdə olduğu kimi qələmə almış, anlaşılmayan sözlərin lüğətini vermişdir. Bu işə həm dialektləri tədqiq etmək, həm də canlı danışığı dilinin tərəvətini qorumaq baxımından çox vacibdir. Ə.Cəfəroğlunun təqdirəlayiq xidmətlərindən biri də "dəmir pərdə"nin mövcud olmasına baxmayaraq, imkan əldə etdikcə, Azərbaycanın məşhur elm xadimlərinin, o cümlədən folklorşünaslarının yaradıcılıqlarının xaricdə təbliğ etmək, onları dünya elmi ictimaiyyətinə tanıtdırmaq olmuşdur. Onun "Böyük azəri alimi Mirzə Kazımbəy", "Azərbaycan ədəbi tənqidçilik məktəbi qurucularından Firudin bəy Köçərli", "Milli Azərbaycan

can kultürcülərindən Eynalı Sultan”, “Şamil Cəmşidov “Kitabi-Dədə Qorqud”u varaq-lar-kən, Bakı, 1969, s.1-98” və başqa tədqiqatları bu qəbildəndir.

“XIX əsr Azəri şairi Siraci” əsərinin əvvəlində “Azəri ədəbiyyatı materiallarını ilk dəfə toplayan mərhum Firidun Köçərlinin əziz xatirəsinə ithaf edirəm” yazan Ə.Cəfəroğlu görkəmli tədqiqatçıya çox böyük ehtiramını bildirməklə yanaşı, folklorla, xüsusən sayacı sözləri ilə bağlı tədqiqatlarında onun əvəzsiz xidmətlərini dəfələrlə xatırlatmışdır.

Əhməd Cəfəroğlu tanınmış qorqudşünas-alim Şamil Cəmşidovun 1969-cu ildə Ba-kıda nəşr olunmuş “Kitabi-Dədə Qorqud”u vərəqləyərkən” kitabı haqqında eyniadlı re-senziya yazmış və onu 1971-ci ildə “Türkiyat məcmuəsi”ndə çap etdirmişdir. Məqalədə tədqiqatın özünəməxsusluğuna və orijinallığına diqqəti yönəldən ədib yazır: “Kiçik həc-minə rəğmən Dədə Qorqudun tarixi mövzusunun olduqca yeni yöndən ələ alan əsərlərin, bəlkə də, ən orijinallarından biridir. Yazarı Şamil Allahverdi oğlunun digər əsəri və şəx-siyyəti haqqında heç bir bilgilim yoxdur. Vərəqlədiyi “Dədə Qorqud”a baxılırsa, “Dədə Qorqud” dastanı əslində bir tarix, bir epopeya olmaqla bərabər, bir etnoqraf üçün “milli əlamətlər salnaməsidir”... Hələ toponimik yöndən yazara haqq verməmək imkansız kimi-dir. Şamil Allahverdi oğlu böyük bir azəri təəssübü ilə “Dədə Qorqud”u başdan sonuna qədər, metodik bir surətdə, olayların bir-birinə bağlılığı daxilində aramış-daramış, əsərin gerçək kultür varlığını təsbit etmişdir. Hələ “oğuz” kəlməsinin izahı olduqca diqqətimizi çəkməkdədir. Əsərin “Dədə Qorqud” boylarındakı humanizm və vətənpərvərlik ideyaları” bəhsi olduqca böyük bir dəyər daşımaqdadır. Şamil Allahverdi oğlu bu mövzuda öz görüş və anlayışını ortaya qoymuşdur. Ona görə “Dədə Qorqud”un ən böyük ideyası “Vətən müdafiəsidir” ki, bu nöqtədə yazara, şəxsən mən də haqq verirəm” (23,172). Görkəmli folklorşünas alimin vətəninə aparılan araşdırmalara olan münasibəti, tədqiqatçıların yük-sək qiymətləndirilməsi ilə yanaşı, yenə də hər bir fürsətdə vətəni azadlıq yoluna çıxarmaq cəhdləri isə yalnız və yalnız Ə.Cəfəroğlu iradəsinə insanda məhəbbət oymağadır.

Mühacirətdəki ziyalılar, xüsusən Ə.Cəfəroğlu xalqın dili və yaratdığı folklor örnək-lərinin qırılmaz tellərlə bağlı olduğunu tədqiq zamanı həmişə nəzərə almışlar. Belə ki, Ə.Cəfəroğlu bütün elmi fəaliyyəti boyu çox dəyərli, bu gün də aktual olan dilçiliklə bağlı araşdırmalarında xalq ədəbiyyatı nümunələrini nəzər-diqqətdə saxlamış, onlardan ən eti-barlı qaynaqlar kimi istifadə etmişdir. Hələ də universitetlərdə dərslik kimi istifadə olu-nan monumental “Türk dili tarixi” əsərinin “Ön söz”ündə müəllif bu barədə yazır: “Za-man-zaman türk dilinin inkişafını göstərmək üçün aydınlaşdırılması icabı olanaq, dilimiz, kultür tariximizlə bərabər toplu bir halda mütləq edilmişdir. Bir-birini dəstəkləyən və ay-dınlardan bu iki sərvətin ihməlinə əsla yer verilməmişdir. Gərəkən diqqətin göstərilməsinə itina göstərilmişdir” (27,VIII). “Əski uyğur türkcəsi sözlüyü”ndə də alim “uyğur dil və ədəbiyyatının əzəmətinə göstərən zəngin” abidələrdən əsas mənbə kimi istifadə olunduğu-nu qeyd etmişdir. Bunlardan başqa, “Folklorumuzda milli həyat və dil bakiyələri” adlı tədqiqatında Ə.Cəfəroğlu folklorun araşdırılmasında dilin çox vacib faktor olması məsə-ləsini, qafiyə sisteminin və ya müxtəlif ifadələrin şərhinin xalq ədəbiyyatı örnəklərinin təhlilində yardımçı vasitə olduğunu irəli sürmüşdür: “...folklor araşdırmalarının əsas açar-ını dil təşkil etməkdədir. Dil folklor və xalqıyyatımızın mənşəyini aramaqda iki başlıca yolla bizə yardımçıdır. Birincisi, müxtəlif adət və təlaqqilər təsvir edən istilahlər və ifadə-lər yolu ilə, ikincisi, türk xalq ədəbiyyatının qafiyəsini təşkil etməsilə” (14,33). Əhməd bəy dildəki bəzi sözlərin etimologiyasını müəyyənləşdirməklə folklor örnəyinin həm mənşəyini, həm də yaranma dövrünü aydınlaşdırmağın mümkünlüyünü nümunələrlə (məs, “nəmə”, “tonqal” kimi kəlmələrin etimologiyasını verməklə) şərh etmişdir. Be-ləliklə, dil və xalq ədəbiyyatına aid tədqiqatların sıx əlaqədə – bir-birinə əsaslanmaqla apa-rılması məsələsini də Əhməd Cəfəroğlu hələ keçən əsrin qırxıncı illərindən qaldırmışdır.

Əhməd Cəfəroğlu 1949-cu ildən Beynəlxalq Onomastika Cəmiyyətinin (Comite International de Sciences Onomastiques C.I.S.O) Türkiyə təmsilçisi olmuş və “Onoma” dərgisinin (1950-1970-ci illərdə on beş sayında) məqalələrlə çıxış etmişdir. Bundan əlavə, onun “Azərbaycan antroponimlərinə dair notlar”, “Dədəm Qorqud” hekayələrinin antroponim yapısı” kimi tədqiqatları sırf bu problemlə bağlıdır.

Ana kitabımıza həsr edilən “Dədəm Qorqud” hekayələrinin antroponim yapısı” tədqiqatı xüsusilə diqqətəlayiqdir. Qeyd edək ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun aşkara çıxarılararaq elmi ictimaiyyətin mühakiməsinə verildiyi dövrlərdən başlayaraq onun haqqında tarixi, etnoqrafik, lingvistik, kulturoloji səpkili tədqiqatlara meydan verilmiş, son illərdə isə bu təkrarsız sənət abidəsinin daha dərin qatlarını aşkarlamaq üçün onu xüsusi problemlər baxımından təhlilə cəlb etməyə başlamışlar. Ə.Cəfəroğlunun hələ 1959-cu ildə nəşr edilən bu məqaləsi eposun gizli qatlarının araşdırılması baxımından ilk ciddi tədqiqat kimi bu gün də qorqudsünaslıq üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bütün tədqiqatları kimi xeyli mənbə və məxəzdən bəhrələnilərək yazılan bu məqaləsində müəllif “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı antroponimləri həm dilçilik, həm folklorşünaslıq, həm də tarixi baxımdan təhlil etmişdir. Dastan qəhrəmanlarına aid otuz iki antroponimi nəzərdən keçirən tədqiqatçı onları on bir qrupda təqdim etmiş, bu qrupların hər birinin etimoloji – semantik xüsusiyyətləri və özünəməxsusluqları barədə fikir və mülahizələr söyləmişdir. Ə.Cəfəroğlunun bu qiymətli araşdırmasının mühüm keyfiyyətlərindən biri onun abidəni kompleks halında təhlilə cəlb etməsi, müxtəlif elmlərə məxsus tədqiqat üsulları və metodlarından bəhrələnməsidir. Alimin qənaətinə, “Kitabi-Dədə Qorqud” kimi mürəkkəb struktura malik, çoxplanlı bir sənət əsərinin araşdırılması üçün məhz bu üsul elmi baxımdan effektiv və əhəmiyyətlidir.

Nəticə. Azərbaycan xalq ədəbiyyatına sosializm mühitində qeyri-peşəkar münasibətə qarşı etiraz edənlərdən biri də Əhməd Cəfəroğlu idi. Sözün qüdrətinin qılıncdan kəskin olduğunu “ustalığ”la dərk edən sovet senzura sisteminin milli-mənəvi sərvətlərimizə qarşı ideoloji savaşı bu böyük Azərbaycan ziyalisinin qəti etirazları ilə qarşılanmış, o, apardığı dəyərli tədqiqatlarla xalqın zəngin tarixini, ədəbiyyatını dünyaya tanıtdırmağa, xalq yaradıcılığı nümunələrini toplayıb nəşr etdirməyə müvəffəq olmuşdur.

Böyük əksəriyyəti haqq-ədalət tanımayan bir ölkənin – Sovet Sosialist Respublikalar İttifaqının tərkibində yaşayan bu millətlərin mənəvi dəyərlərinin rus şovinizminin basqısına məruz qalması mühacir alimi həmişə düşündürmüş, ciddi narahat etmişdir. Ə.Cəfəroğlunun “Dərgi”də (Münhen) çap etdirdiyi “Sovetlər Birliyi türkoloji araşdırmalarındakı rus kultür üstünlüyü davası” (1971) adlı məqaləsi də məhz dövrünün ən ağırlı probleminə – sosialist təbliğat maşınının ifşasına həsr olunmuş və bu tənqid Azərbaycanda böyük əks-səda doğurmuşdur.

Əhməd Cəfəroğlu qədim türk folklor nümunələrinin məhz bu münasibət nəticəsində hətta bəzi türk araşdırmaçıları tərəfindən inkar edilməsinin səbəbini rus şovinizmi ilə bağlı “parti disiplini məsələsi” olduğunu, “itaət etmək məcburiyyətindən” irəli gəldiyini qeyd etmişdir: “...keçən ilki bir millətlərarası türkoloji konqresində rastlaşdığım bir qırğız bilgini qırğız türklərindən bəhs edilərkən, qayət küstahca “əlli il öncəsi məni ilgiləndirməz” deyərəkədən toplantıdakı bilginləri şaşırtdı. Demək ki, parti disiplinin əsiri bu kommunist türkoloq milli varlığının millətlərarası simvolu olan “Manas” dastanını belə inkar etməkdən zövq duymuşdur. Oysa gerçək rus türkoloqları “Manas” dastanını dünya ədəbiyyatının ən mükəmməl bir xalq təfəkkürü ünsürü olaraq tanıtdırmaqda ısrar etməkdədirlər” (22,32).

Ə.Cəfəroğlu 1961-ci ildə “Mücahid” dərgisində nəşr etdirdiyi “Azərbaycan ədəbiyyatında spekulasyonçuluq” adlı məqaləsində mənəvi sərvətlərimizə sovet dövrünün tələbləri ilə yanaşı tənqidçilərə tarix boyu rusların türklərdən çox şey öyrəndiklərini sübuta yetirməklə onları həqiqətləri təhrif etməkdən çəkəndirmək istəmişdir. Belə ki, məşhur

rus şairi A.S.Qriboyedovun (1795-1829) İranda səfir vəzifəsində çalışdığı müddətdə Azərbaycan folklorundan bəhrələnməsi faktına diqqət yetirən alim: "...azəri kultürü və xəlqiyyatı ilə ilgilənən şair bir zat olmuş və susamış olduğu hürriyyət idealını azəri türkünün folklorunda, tarixində bulmağa çabalamışdır" (20,10), – yazaraq, ədəbiyyatımızı öz milli mənsubiyyətindən uzaqlaşdırmaq meyllərini qətiyyətlə rədd etmişdir: "Əsərində rus qoxusunu bulmaq, onunla şəxsi durumunu saxlamaq, xəyali nemətlər bəkləmək, əlbəttə, müalicəsi əlimizdə olmayan yoluxucu xəstəliklərdəndir... Ancaq işi cığırından çıxaranlar... bunu da bilməlidir ki, Azərbaycan ədəbiyyatı, yalnız Azərbaycan ədəbiyyatı, yalnız Azərbaycan içində işıq saçan bir milli varlıq deyildir, o eyni zamanda, bütün türk dünyasının aynasında əksini tapan müştərək bir fikir məhsuludur" (20,11).

Beləliklə, Ə.Cəfəroğlu Azərbaycan türkünün öz etnik kimliyindən heç vaxt ayrıla bilməyəcəyini, yaranan əsərlərdə hər zaman öz ənənələri ilə bağlı qalacağını, müstəmləkəçinin zorla mənəviyyatı dəyişdirmək arzusunu baş tutmayacağını qəzəblə bildirmişdir. Ə.Cəfəroğlunun ədəbiyyatşünaslıq, dilçilik sahəsində bir insan ömrünə sığa bilməyəcək qədər çox zəngin araşdırmaları vardır və onun folklorşünaslıq irsini bir məqalədə tam şəkildə əhatə etmək qeyri-mümkündür. Ankarada Türk Kültürünü Araşdırma İnstitutu tərəfindən çap olunmuş "Türk qövmləri" (1983) kitabına yazılan ön sözdə Əhməd Cəfəroğlunun elmi yaradıcılığının əhatə dairəsi daha dolğun ifadə edilmişdir: "Türkiyədə türkolojinin qurucularından biri olan professor Əhməd Cəfəroğlu yalnız Türkiyə türkolojisinin deyil, dünya türkolojisinin də gəlmiş keçmiş olan ən böyük isimlərindən biridir. Onun bilgi sahəsinin adətə hüdudu yoxdur. Əsərlərinin sayı da bunu göstərməkdədir. Əl atmadığı mövzu qalmamış, sayılmayacaq qədər çox çeşidli mövzularda kitab və məqalə yazmışdır. Bu fəvqəladə çalışqan alim bütün dünyada ən çox tanınan türkoloqumuzdur – deyə bilərik. Əsərləri türkoloji dünyasında həmən-həməndən bütün kitab və məqalələrin bibliografiyasına girmişdir" (24,XII).

Əhməd Cəfəroğlu Azərbaycanın dünyada tanınmış, çox zəngin irsi olan nadir alimlərindən biridir. Onun yaradıcılığı hələ uzun illər öz aktuallığını qoruyacaq, filoloqların, dilçilərin, tarixçilərin araşdırma mövzusu olaraq qalacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə, I c., Bakı: Elm, 2004, 760 s.
2. Bayatılar (toplayan Həsən Qasımov), Bakı: Azərənəşr, 1960, 254 s.
3. Bəyzadə Yusif. Müəllimim Əhməd Cəfəroğlu, "Vətən səsi" qəzeti, Bakı: 12 sentyabr 1991
4. Ənsərli Mirzə (Ləmbəli). Gəncəli professor Əhməd Cəfəroğlu, Bakı: Qartal, 1996, 80 s.
5. Caferoğlu Ahmet. Orhon abidelerinde atalar sözü, "Halk Bilgisi Haberleri", cilt I, İstanbul: 1 kanunisani 1930, yıl 1, sayı 3, s. 43-46
6. Djaferoglu Ahmed. 75 Azarbijganische Lieder "Bajaty" in der Mundart von Ganğa nebst einer sprachlichen Erklärung, Berlin: 1930, 52 r.
7. Caferoğlu Ahmet. XVI-ıncı asır Azeri saz şairlerinden Tufarkanlı Abbas, "Azerbaycan Yurt Bilgisi", İstanbul: I, 1932, s. 97-103
8. Caferoğlu Ahmet. Azeri Edebiyatında İstiklal Mücadelesi, İstanbul: Burhaneddin Matbaası, 1932, 44 s.
9. Caferoğlu Ahmet. Tehlil ve tenkitler, "Azerbaycan Yurt Bilgisi", İstanbul: 1932, yıl 1, sayı 11, s.408
10. Caferoğlu Ahmet. Azeri lehcesinde bazı moğol unsurları, "Azerbaycan yurt bilgisi", İstanbul: 1932, sayı 6-7, s. 215-226; 1934, sayı 25, s.3-8
11. Caferoğlu Ahmet. Azeri Halk Edebiyatında "Sayacı sözleri", "Azerbaycan Yurt Bilgisi", İstanbul: 1934, yıl 3, sayı 35-36, s.353-364
12. Caferoğlu Ahmet. Cihan edebiyatında türk kobuzu, "Ülkü", İstanbul: VIII, 45, 1936,

s.203-215; 48, 1937, s.411-426

13. Caferoğlu Ahmet. Azeri türk hayatında batıl itikatlar, İstanbul: 1939, 15 s.
14. Caferoğlu Ahmet. Folklorumuzda milli hayat ve dil bakiyeleri, C.H.P, Konferanslar serisi, Kitap 16, İstanbul: 1940, s.21-36
15. Caferoğlu Ahmet. Terekeme ağızile hudutboyu saz şairlerimizden Kurbanı ve şiirleri, "Türk dili ve Edebiyatı", III, İstanbul: 1948, №1-2, s.87-106
16. Caferoğlu Ahmet. Hudut boyu saz şairlerimizden Dede Kasım, "Azerbaycan", Ankara: 1953, sayı 3 (15), s.6-8
17. Caferoğlu Ahmet. Azerbaycan dil ve edebiyatının dönüm noktaları, Ankara: Yeni Cezaevi matbaası, 1953, 26 s.
18. Caferoğlu Ahmet. Hüdütbodyu saz şairlerimizden Bağdat Hanım, "Azerbaycan", Ankara: mart 1954, yıl 3, sayı 12, s.7-11
19. Caferoğlu Ahmet. Azerbaycan və Anadolu folklorunda saklanan iki şaman tanrısı, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat fakültesi dergisi, I-IV, 1958, s.65-75
20. Caferoğlu Ahmet. Azerbaycan edebiyatında spekülasyonculuk, "Mücahit", Ankara: 1961, yıl 6, sayı 37-38, s.8-10
21. Caferoğlu Ahmet. Hakiki Köprülü, İstanbul, Türkiyat Mecmuası, 1969 ,cilt XV, s.1-10
22. Caferoğlu Ahmet. Sovyetler Birliği türkolojisi araştırmalarındaki rus kültür üstünlüğü davası, "Dergi", Münih: 1971, sayı 66, s. 22-34
23. Caferoğlu Ahmet. "Şamil Cemşidov "Kitabi-Dede Korkud"u varaklarken, Bakı, 1969, s.1-98", "Türkiyat" mecmuesi, İstanbul: 1971, s. 172-173
24. Caferoğlu Ahmet. Türk Kavimleri, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1983, 96 s.
25. Caferoğlu Ahmet. Kaşgarlı Mahmut, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985, 46 s.
26. Caferoğlu Ahmet. Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar I, Kars, Erzurum, Çoruh il-baylıkları ağızları, Türk Dil Kurumu yayınları: 62, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1995, XXV+296 s.
27. Caferoğlu Ahmet. Türk dili tarihi, İstanbul: Enderun kitabevi, 2000, I c., XIV + 200 s.
28. Cəfəroğlu Əhməd. Seçilmiş əsərləri, Bakı: Mütərcim, 2008, 408 s.
29. Nəbiyev Azad. Azərbaycan folklorunun janrları, Bakı: ADU nəşriyyatı, 1983, 87 s
30. Nəbiyev Azad. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı, I c., Bakı: Çıraq, 2009, 640 s.
31. Təhmasib Məmmədhusəyn. Seçilmiş əsərləri, 2 cildə, I cild, Bakı: Mütərcim, 2010, 488 s.
32. Vəliyev Vaqif. Azərbaycan folkloru, Bakı: Maarif, 1985, 416 s.

